

کاربرد مدل مدیریت مشارکتی در برنامه‌ریزی توسعه جوامع روستایی (مطالعه موردی بخش سلطانیه از ناحیه ابهر)

علیرضا استعلاجی^۱

دانشیار گروه جغرافیای دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرری، شهرری، ایران

نصراله فلاح تبار

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرری، شهرری، ایران

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۰/۴/۳۰

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۰/۱/۲۵

چکیده

برنامه‌ریزی توسعه پایدار روستایی، مؤلفه‌های مختلف محیطی، اقتصادی، اجتماعی، مدیریتی و مشارکتی را در بر می‌گیرد در این راستا مهمترین رکن برای رسیدن به توسعه پایدار، مدیریت مشارکتی می‌باشد لذا روش مشارکتی باید به عنوان محور مطالعات و برنامه‌ریزی توسعه روستایی مورد توجه قرار گیرد در مقاله حاضر ضمن ارائه الگوی مدیریت مشارکتی با استفاده از مدل مشارکتی PRA نتایج تحقیق در مؤلفه‌های مختلف برنامه‌ریزی توسعه مشارکتی تحلیل شده و الگوی پیشنهادی در به‌کارگیری مدیریت مشارکتی در برنامه‌ریزی توسعه جوامع روستایی - عشایری ارائه شده است که می‌تواند مورد استفاده سایر محققان و دانش پژوهان قرار گرفته و در برنامه‌ریزی توسعه روستایی مورد استفاده قرار گیرد.

واژگان کلیدی: توسعه روستایی، مدیریت مشارکتی، توسعه پایدار، تکنیک مشارکتی

مقدمه

مشارکت‌های روستایی در پیش‌برد برنامه‌ها و فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی یکی از سیاست‌های محوری توسعه و نظام برنامه‌ریزی مدیریت روستایی است. بر این اساس، توجه به مشارکت و مدیریت روستایی، می‌تواند نقش مهمی در پیشرفت نظام مدیریتی کشور و توسعه پایدار داشته باشد. مشارکت در گذشته نظام توسعه روستایی کشور نیز به صورت‌های همیاری و کار جمعی وجود داشته است در رهیافت‌های جدید توسعه در جهان نیز الگوهای و تکنیک‌های جدید مشارکتی در توسعه روستایی مورد توجه قرار گرفته است و به عنوان رکن اساسی پیشنهاد شده است.

بیان مسئله

توسعه پایدار مؤلفه‌های مختلف محیطی، اقتصادی، اجتماعی، مدیریتی را در بر می‌گیرد. که مهمترین رکن رسیدن به توسعه پایدار، توسعه بر اساس روش مشارکتی می‌باشد. در حال حاضر بسیاری از روستاهای کشورمان علی‌رغم دارا بودن قابلیت‌های زیاد در توسعه، فضاهای موجود نشانگر توسعه نیافتگی و محرومیت می‌باشد که این وضعیت را می‌توان بحرانی نامید در این زمینه ضرورت دارد. در برنامه‌ریزی توسعه روستایی به کارگیری روش مشارکتی، باید به عنوان محور مطالعات و برنامه‌ریزی توسعه روستایی مورد توجه قرار گیرد. با این دیدگاه جهت‌گیری این مقاله به کارگیری روش مشارکتی در مطالعات و برنامه‌ریزی توسعه روستایی می‌باشد.

ناحیه مورد مطالعه

برای کاربست این الگو، ناحیه سلطانیه از شهرستان ابهر به عنوان پایلوت انتخاب شده است که شامل دهستان‌های سلطانیه، سنبل‌آباد و گوزل دره می‌باشد.

روش تحقیق

نوع تحقیق از نظر هدف کاربردی و از نظر روش و ماهیت توصیفی - تحلیلی و همبستگی می‌باشد روش گردآوری و تجزیه تحلیل اطلاعات در این تحقیق مبتنی بر روش‌های میدانی، تکنیک PRA و SOWT بوده است.

مبانی نظری

مدیریت توسعه روستایی فرایند چند جانبه است که شامل سه رکن مردم، دولت و نهادهای عمومی هستند در این فرایند با مشارکت مردم و از طریق تشکیلات و سازمان‌های روستایی برنامه‌ها و طرح‌های توسعه روستایی تدوین و اجرا می‌گردد و تحت نظارت و ارزش‌یابی قرار می‌گیرد (رضوانی، ۱۳۸۳، ص ۱۲). جامعه روستایی نیز نوعی شکل اجتماعی که بر پایه ارتباط بین مردم و نهادهای محلی مربوط با خود آنها شکل گرفته است. (بهزاد نسب، ۱۳۸۶ ص ۸)

مفهوم مشارکت از دیدگاه مدیریت مشارکتی به منظور به عهده گرفتن مسئولیت بیشتر برای توسعه جلوه‌گر می‌شود. مشارکت ابزار تغییر است و می‌تواند در از میان بردن محرومیت و فراهم کردن مبانی برای جامعه محلی جهت دخالت دادن مستقیم تر در نوآوری‌های توسعه کمک کند.

UNDP در گزارش توسعه انسانی بیان می‌دارد: مشارکت هم به توسعه و هم به صاحب قدرت و اختیار کردن مردم ارتباط دارد. موضوعی که به نوبه خود به توسعه انسانی نیز مربوط می‌شود. از این رو، توسعه موثر بایستی به مشارکت همگانی متکی باشد و از ثمرات آن نیز بهره‌مند گردد، چرا که حوزه و میزان مشارکت مردم تعیین‌کننده نحوه توزیع قدرت در جامعه است. توزیع قدرت نیز نشانه توانایی تاثیر گذاری بر فرد، گروه یا حتی کل جامعه است، (مشاور رویان، ۱۳۸۲، ص ۳۲).

- درجات مشارکت

در عملی کردن مفهوم مشارکت جوامع محلی در طرح‌های توسعه‌ای توجه به درجات مختلف مشارکت، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. درجه مشارکت جوامع محلی در طرح‌های توسعه مشارکی، معمولاً از مرحله اطلاع‌رسانی تا توان‌مندسازی آن جوامع، متغیر است. توجه به درجه مشارکت جوامع محلی، و اتفاق نظر تمام عاملین توسعه، در آن از اهمیت ویژه‌ای در عملی کردن مفهوم مشارکت توسط گروه‌های ذی‌حق و ذی‌نفع برخوردار است. شکل زیر درجات مختلف مشارکت را از مرحله اطلاع‌رسانی تا مرحله توان‌مندسازی که پیشرفته‌ترین درجه آن است، نشان می‌دهد.

درجات مختلف مشارکت

۵- توان‌مندسازی جامعه بومی و محلی

۴- دخالت در تصمیم‌گیری

۳- دخالت در برنامه‌ریزی

۲- مشورت در امور

۱- اطلاع‌رسانی

شکل شماره ۱: درجات مختلف مشارکت - منبع: نگارندگان

با توجه به شکل فوق‌الذکر، واضح است که نوع اول آن یعنی اطلاع‌رسانی، ضعیف‌ترین نوع و نوع پنجم آن یعنی توان‌مندسازی جوامع بومی و محلی جهت دخیل شدن آنها در امور توسعه‌ای قوی‌ترین نوع آن، از نظر برخورداری این جوامع از قدرت و اختیار و دخالت در امور مربوط به خود است.

هم‌چنین مشارکت را می‌توان به‌عنوان طیفی دید که به ترتیب زیر می‌باشد:

جدول شماره ۱: طیف مشارکتی

مشارکت منفعل	در این حالت بهره‌وران طرح علی‌الاصول پیشنهادهای طرح را کم و بیش می‌پذیرند و از آن طرف‌داری می‌کنند، ولی محتاطانه و حتی با شک و تردید نسبت به مدیریت طرح حرکت می‌کنند؛
درگیر شدن فزاینده	در این حالت بهره‌وران شروع به اعتماد بیشتر می‌کنند و با فعالیت‌ها و کارکنان طرح تماس بیشتری دارند و شاید برخی از مسئولیت‌ها را می‌پذیرند؛
مشارکت فعال	در این حالت بهره‌وران نقش شریک فعال را در اجرای طرح، با حس مسئولیت بیشتر به عهده می‌گیرند؛
حس مالکیت و توان‌مندی	در این حالت بهره‌وران خواهان تداوم و توسعه بیشتر طرح هستند و توان آنرا دارند و حتی پیشگام می‌شوند.

هم‌چنین توجه به سه رهیافت یا شیوهٔ جلب مشارکت جوامع محلی در طرح‌ها، اهمیت به‌کارگیری روش‌های مختلف را در دست‌یابی به نوع مطلوب و مورد نظر مشارکت را روشن می‌سازد:

جدول شماره ۲: شیوه‌های مشارکتی، درجه و مرحلهٔ مشارکت افراد در آن‌ها

مرحله در چرخه طرح	درجه مشارکت	انواع شیوه‌های مشارکتی
مرحله اول و مطالعاتی	بسیار پائین	ارزیابی سریع روستایی (RRA۲)، در دهه ۷۰ میلادی و به دنبال مشکلات شناخته شده در روش‌های متعارف تحقیقات توسعه روستایی، این روش ابداع گردید. در این روش بازدهی‌های کوتاه مدت کارشناسان و کارگزاران شهری، مانع شناخت واقعی فقر و محرومیت و نیازهای مناطق روستایی است. این روش‌ها برای محققان طولانی و خسته کننده بود و نتایج آن کمتر منعکس کننده واقعیت‌های درون جوامع روستایی بود. (بهزاد نسب، ۱۳۸۶).
مراحل اولیه و مطالعات مشارکتی	بالا	ارزیابی مشارکتی روستایی (PRA۳): این روش در پی توان‌مندسازی روستاییان در بیان مسائل، سازماندهی به تجزیه و تحلیل‌های آنان و بروز کنش‌های عملی (و البته معطوف به توسعه) در آنان است. در این روش باید رابطه‌ای ما بین تسهیل‌گر و سکنه محلی ایجاد شود، که آنها به انتخاب و ابداع روش‌های ویژه خود تشویق شوند، تسهیل‌گر نگاه می‌کند، گوش می‌دهد و یاد می‌گیرد، طوری که بشود با توجه به اصول به‌کارگیری این روش، به یک ارتباط دو طرفه تحلیل‌گر، تسهیل‌گر با سکنه محلی رسید. (زرنگار، ۱۳۸۵).
در تمام مراحل طرح	بسیار بالا	اقدام پژوهی مشارکتی (PAR۴) یا تحقیق مشارکتی عمل‌گرا: تحقیق منظمی است، که با مشارکت آنهایی که متأثر از موضوع بررسی هستند انجام می‌شود، اهداف این نوع تحقیق آموزش و انجام حرکت یا تأثیرگذاری بر تغییر اجتماعی و توانمند کردن سیستماتیک جامعه است، طوری که به انتقال قدرت تصمیم‌گیری و دسترسی به منابع از پژوهشگر به مردم محلی منتهی شود

<http://www.cbpr.ir/key.htm>

با توجه به جدول فوق، نوع سوم این شیوه‌ها یعنی اقدام پژوهی مشارکتی، پاسخ‌گوی مطلوبترین و قوی‌ترین نوع مشارکت جوامع محلی که متکی بر «توانمند شدن جوامع» است، تکیه دارد. از طرفی جهت دخیل شدن جوامع محلی در پروژه‌ها و برنامه‌های مشارکتی لازم است که چرخه مشارکتی این نوع طرح‌ها مورد بررسی قرار گیرد. در چرخه طرح‌ها (project cycle) معمولاً ۵ مرحله وجود دارد:

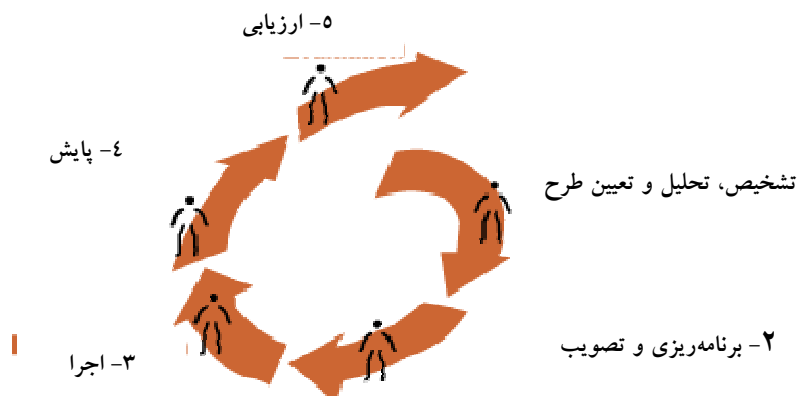
- چرخه مشارکتی پروژه‌ها

- ۱- تشخیص، تحلیل و تعیین طرح؛
- ۲- برنامه‌ریزی و تصویب؛
- ۳- اجرا؛
- ۴- پایش؛
- ۵- ارزیابی.

² Rapid Rural Appraisal:

³ Participatory Rural Appraisal

⁴ Participatory Action Research

شکل شماره ۲: چرخه مشارکتی پروژه از طریق شیوه اقدام پژوهی مشارکتی

UNDP Empowering People: A Guide to Participation.2005

معمولا در طرح‌های عادی در هیچ یک از این مراحل مشارکت جوامع محلی خیلی مطرح نیست و همه مراحل توسط کارشناسان و مدیران انجام می‌گیرد و عموما به همان علت طرح‌ها با شکست مواجه می‌شود. ولی در یک طرح مشارکتی باید در تمام مراحل کار، نقش جوامع محلی به حد اکثر برسد.

• بحث و بررسی

در فرایند تحقیق در ناحیه مورد مطالعه از شیوه‌های مشارکتی استفاده گردید در این راستا ضمن این‌که نقاط قوت و ضعف در مؤلفه‌های مختلف محیطی، انسانی، فرهنگی، اقتصادی و خدمات پشتیبان تولید که متأثر از شرایط درونی و بیرونی هستند مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت (SOWT) اعم مسائل و مشکلات نیز با در نظر گرفتن شدت اثر گذاری دامنه نفوذ، نحوه مشارکت دولت، نحوه مشارکت مستقیم مردم و امکان راه حل آنها به روش PRA مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفت که نتایج آن به شرح جدول ذیل ارائه می‌گردد.

جدول شماره ۴: نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدید بخش سلطانیه از دیدگاه مسئولین محلی (SOWT)

موقعیت عوامل و نیروهای تاثیرگذار		متاثر از شرایط درونی		متاثر از شرایط بیرونی	
		قوت	ضعف	فرصت	تهدید
محیطی	منابع آب	+		+	
	منابع خاک	+			
	مخاطرات محیطی (سیل، زلزله و ...)		+		
	محیط زیست	+			
جمعیتی - انسانی	نرخ رشد طبیعی جمعیت		+		
	سطح سواد	+			
	تغذیه	+		+	
اجتماعی - فرهنگی	انسجام فرهنگی	+			
	اعتماد اجتماعی	+			
	مشارکت مردمی	+			
	تعامل مردم با دستگاه اجرایی		+		+
اقتصادی و خدمات پشتیبان تولید	اشتغال	+		+	
	زراعت	+		+	
	باغ‌داری	+		+	
	دام‌داری	+		+	
	صنعت	+		+	
	خدمات پشتیبان تولید	+		+	
	آموزش	+		+	

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول شماره ۴: اهم مسائل و مشکلات و امکان راه حل های آن از دیدگاه نهادهای محلی و مردمی

روستا	شدت اثر گذاری			دامنه نفوذ			امکان راه حل مساله			نحوه مشارکت دولت			نحوه مشارکت مردم		
	کم	متوسط	زیاد	کم	متوسط	زیاد	کم	متوسط	زیاد	کم	متوسط	زیاد	کم	متوسط	زیاد
قدیمی بودن قنات		+													
کمبود آب کشاورزی و شبکه نامناسب آبیاری			+												+
عدم آگاهی در امور علمی کشاورزی - دامداری						+								+	
مهاجرت روستائیان							+								+
کمبود امکانات آموزش، زیربنایی - بهداشتی و غیره									+						+
فقدان بازار، عدم تضمینی فروش										+					+
مشکلات بافت کالبدی روستا											+				+
نابرابری و عدم سنخیت قیمت														+	
سلف خری محصولات														+	
کمبود اعتبار و نقدینگی															+
فقدان استراتژی صنعتی															+
قطعه قطعه بودن اراضی															+

منبع: یافته های تحقیق

بررسی و تحلیل وضع موجود به روش ارزیابی مشارکتی نشان می دهد که عمده ترین چالش‌ها، مسائل و مشکلات بیشتر روستائیان را از دیدگاه رهبران محلی به شرح زیر می توان ارائه نمود:

- قدیمی بودن قنات
- کمبود آب کشاورزی و شبکه نامناسب آبیاری
- عدم آگاهی در امور علمی کشاورزی و دامداری
- مهاجرت روستائیان
- کمبود امکانات آموزشی و بهداشتی
- فقدان بازار و عدم تضمین فروش
- مشکلات بافت کالبدی روستایی
- نابرابری و عدم سنخیت قیمت
- سلف خری محصولات
- کمبود اعتبار و نقدینگی
- فقدان راهبرد و استراتژی
- قطعه قطعه بودن اراضی
- بیکاری
- گسترش مواد مخدر
- کمبود امکانات زیربنایی
- بالا بودن سطح توقع جوانان و عدم تمایل به کارهای کشاورزی و دامداری

ضمن بررسی و تحلیل مشکلات و چالش‌های موجود با توجه به این‌که معیشت غالب در ناحیه مورد مطالعه کشاورزی و باغداری می باشد به صورت ارزیابی مشارکتی در قالب کارگاه آموزشی به روش تسهیل گری مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت و به منظور اولویت بندی و ترسیم واقعی مسائل و مشکلات و تحلیل مقایسه از میان عوامل تأثیر گذار در زیر بخش زراعت و باغبانی از تکنیک ماتریس زوجی بهره گرفته شد و از تحلیل گران خواسته شد تا اهمیت مسائل و عوامل را در قیاس با یکدیگر به صورت دو به دو تعیین نمایند که نتایج آن به شرح نمودار ماتریس زوجی ارائه می گردد.

عنوان مشکل و مسائل	کمبود آب کشاورزی	بیمه محصولات	آفات	سرمازدگی	فروش محصولات	کمبود نهاده ها	به موقع تامین نشدن نهاده ها	مشکل ادارات دولتی	دوره‌های آموزشی	امتیاز افقی
کمبود آب کشاورزی	■									۸
بیمه محصولات		■								۲
آفات			■							۲
سرمازدگی				■						۰
فروش محصولات					■					۳
کمبود نهاده ها						■				۱
به موقع تامین نشدن نهاده ها							■			۱
مشکل ادارات دولتی								■		۱
دوره های آموزشی									■	۰
امتیاز عمودی	۰	۰	۰	۱	۳	۳	۳	۵	۵	—
جمع امتیازها	۸	۲	۲	۱	۶	۴	۴	۶	۵	—
اولویت ها	۱	۵	۵	۶	۲	۴	۴	۲	۳	

شکل شماره ۳: ماتریس زوجی اولویت بندی مسائل و مشکلات فعالیت های کشاورزی

منبع : یافته های تحقیق

نتیجه گیری

برنامه ریزی توسعه پایدار روستایی مؤلفه‌های مختلف محیطی، اجتماعی، مدیریتی و مشارکتی را در بر می‌گیرد در این راستا مهمترین رکن برای رسیدن به توسعه پایدار مدیریت مشارکتی می‌باشد لذا باید به عنوان محور مطالعات و برنامه ریزی توسعه روستایی مورد توجه قرار گیرد. با توجه به فرآیند این تحقیق ضمن بررسی و تحلیل ساختار وضع موجود، مشکلات و راهکارها، به منظور تبیین علمی نقش و اهمیت مشارکتی مردمی در مدیریت توسعه روستایی آزمون هم‌بستگی بین شاخص‌های مشارکت مردمی و مدیریت توسعه روستایی انجام گرفت. نتایج آزمون نشان داد که رابطه معناداری بین مشارکت مردمی و تحقق مدیریت توسعه روستایی وجود دارد که نتایج به شرح جدول ذیل ارائه می‌گردد.

جدول شماره ۵: بررسی همبستگی بین مشارکت مردمی و مدیریت توسعه روستایی

آزمون همبستگی		مشارکت مردمی		مدیریت توسعه روستایی	
مشارکت مردمی	ضریب همبستگی	۱/۰۰۰	۰/۸۲۱	۰/۸۲۱	۰/۰۰۰
	Sig	۰	۱۴۴	۱۴۴	۰
	n	۱۴۵	۱۴۵	۱۴۴	۱۴۵
مدیریت توسعه روستایی	ضریب همبستگی	۰/۸۲۱	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۰
	Sig	۰/۰۰۰	۰	۰	۱۴۵
	n	۱۴۴	۱۴۵	۱۴۴	۱۴۵

منبع: یافته‌های تحقیق

با این آزمون مربوطه مقدار $\text{Sig} < 0/000$ به دست آمده و چون مقدار $\text{Sig} < 0/05$ می‌باشد لذا در سطح خطای $0/05$ فرض صفر را رد کرده و فرض مقابل را می‌پذیریم. بدین معنی که بین مشارکت مردمی و مدیریت توسعه روستایی رابطه معنی‌داری وجود دارد. همان‌گونه که در جدول مشاهده می‌شود میزان ضریب همبستگی بین متغیر معادل $0/821$ است که نمایانگر وجود همبستگی مستقیم بین آنهاست.

با توجه به فرآیند و مراحل الگو برنامه‌ریزی توسعه روستایی به روشی مشارکتی ضروریست پس از مطالعه ساختار وضع موجود و تجزیه و تحلیل آن به روش مشارکتی، اصول کلی و محورهای توسعه مشخص گردد. و سپس سند توسعه در غالب پروژه‌های عملیاتی ارائه گردد. در تبیین اصول کلی توسعه ظرفیت‌های محلی باید مورد ذیل مورد توجه قرار گیرد.

- رهیافت‌های حاصل از کارگروه مشارکتی
- دیدگاه مسئولین و رهبران محلی
- راهبردهای طرح‌های فرادست
- مطالعات میدانی و یافته تحقیق و تجزیه و تحلیل انجام گرفته
- قابلیت‌ها و تنگناها

نظر به نتایج انجام این تحقیق و نقش و اهمیت برنامه‌ریزی توسعه روستایی با تأکید بر روش مشارکتی الگوی پیشنهادی تحقیق به شرح مدل ذیل ارائه می‌گردد.

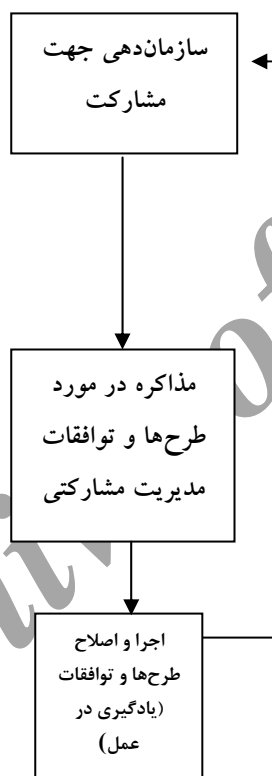
الگوی پیشنهادی تحقیق در به‌کارگیری مدیریت مشارکتی در برنامه‌ریزی توسعه جوامع روستایی

طرح کلی مفاهیم، رویکردها و ارزش‌ها در فرآیند مدیریت مشارکتی

- جمع‌گرایی در علایق و دیدگاه‌ها؛
- برنامه‌های ارتباط جمعی؛
- حمایت فعالانه از گروه‌های ذی‌نفع در سازمان‌دهی خود؛
- چشم‌انداز موروثی در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی؛
- تلفیق اهداف محیط زیستی، اجتماعی و حاکمیت؛
- به رسمیت شناختن تعدد حقوق و روش‌های مدیریتی؛
- احترام به رسوم، هنجارها و ارزش‌های فرهنگ محلی؛

- تسهیل جلسات با منظور میانجی‌گری در زمینه اختلافات؛
- غلبه بر چالش‌های ارتباطی؛
- شفافیت روند مذاکره؛
- سعی در دستیابی به عدالت در تقسیم مزایا و مسئولیت‌های مدیریتی.
- توجه دائمی به طبیعت تجربی مدیریت منابع طبیعی (مدیریت تطابقی، تحقیقات برای اقدام)؛
- حفظ پویایی فرآیند ارتباط جمعی؛
- تغییر روش‌ها با استمرار یادگیری.

شکل شماره ۴: طرح کلی مفاهیم، رویکردها و ارزش‌ها در فرایند مدیریت مشارکتی

منبع: یافته‌های تحقیق

منابع

- ازکیا، مصطفی (۱۳۸۵) جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران. تهران: انتشارات اطلاعات.
- استعلاجی، علیرضا (۱۳۸۱) اصول و روش‌های برنامه‌ریزی ناحیه‌ای. تهران: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
- _____ (۱۳۸۱) آشنایی با توسعه پایدار. تهران: انتشارات جهاد کشاورزی.
- _____ (۱۳۸۷) نظریه‌های توسعه. تهران: دانشگاه آزاد شهرری.
- _____ (۱۳۸۱) آشنایی با نظام برنامه‌ریزی روستایی و نقش شوراهای در آن. تهران: انتشارات جهاد کشاورزی.

- اوکلی، پیترو؛ مارسون، دیوید (۱۳۷۰) رهیافت‌های مشارکتی در توسعه روستایی. ترجمه منصور محمود نژاد. تهران: انتشارات جهاد کشاورزی. مرکز تحقیقات مسائل روستایی.
- بهباد نسب، جانعلی (۱۳۸۶) درآمدی بر فرهنگ جامع توسعه روستایی. تهران: قلمستان هتر.
- پاپلی یزدی، محمد حسین؛ امیر ابراهیمی (۱۳۸۱) نظریه‌های توسعه روستایی. تهران: انتشارات سمت.
- دیوید، ام (۱۳۷۰) ماهیت مسائل و رهیافت‌های توسعه روستایی. تهران: مرکز تحقیقات مسائل روستایی.
- رضوانی، محمدرضا (۱۳۸۳) مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی روستایی در ایران. تهران: انتشارات فومس.
- رزنگار، حمید (۱۳۸۴) رهیافت ارزیابی مشارکتی. تهران: انتشارات جهاد سازندگی.
- جمعه پور، محمود (۱۳۸۴) مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی روستایی، دیدگاهها و روشها. تهران: انتشارات سمت.
- حامد مقدم، احمد (۱۳۷۳) مشارکت و توسعه مشارکتی روستایی. تهران: انتشارات سمت.
- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۷۸) مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: انتشارات سمت.
- حاجت پورگشتی، زینب (۱۳۸۰) مقایسه تأثیر مشارکت مردمی و دولتی در مدیریت روستایی. تهران: دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز.
- طالب، مهدی (۱۳۷۶) مدیریت روستایی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- عفتی، محمد (۱۳۷۰) نگرشی بر الگوها و روشهای مشارکت روستاییان در برنامه‌ریزی توسعه. تهران: انتشارات جهاد کشاورزی.
- قدیری، معصوم؛ مجتبی ریاحی (۱۳۸۳) بررسی محورها و چالشهای مدیریت روستایی، پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۳۶.
- متین، نعمت‌اله (۱۳۷۷) مبانی نظری مشارکت و ضرورت‌های آن. تهران: انتشارات جهاد کشاورزی.
- مالکی، حسین (۱۳۶۹) مشارکت. تهران: وزارت جهاد کشاورزی.
- مهندس مشاوررویان (۱۳۸۲) مطالعات تکمیل و تعیین پتانسیل‌های اجتماعی و طبیعی برای برنامه‌ریزی مدیریت یکپارچه آب و خاک، تهران: انتشارات جهاد کشاورزی.
- همایونپور، پرویز (۱۳۷۹) رهیافت و روش‌شناسی مشارکتی، طرح مشترک برنامه عمران ملل متحد تهران: انتشارات جهاد کشاورزی.
- هیران؛ دی بلیو (۱۳۷۷) درسنامه برنامه‌ریزی توسعه روستایی. تهران: انتشارات جهاد کشاورزی.

United National. UNDP (2005) Empowering People: A Guide to Participation
Nel. Son.N.Wright (1995) participation and power London. Intermediate Technology
publication.